

UOT: 63; 574.062; 33

İŞGAL ALTINDA OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI TORPAQLARININ POTENSİALININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Akif Həmzə oğlu Vəliyev, i.ü.e.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, elmi katib

Tel.: (050) 624-24-33; e-mail: akif.valiyev@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ekoloji mühitə vurulan zərərdən və torpaq ehtiyatlarından, xüsusilə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin iqtisadi baxımdan dəyərləndirilməsindən bəhs edilir. Təcavüzün ekoloji mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə, eləcə də ümumilikdə kənd təsərrüfatına təsiri qısaca xarakterizə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqların kənd təsərrüfatı sahələri (uqodiyalar) üzrə istifadə səviyyəsi göstərilmiş, bu torpaqların keyfiyyət baxımından əsas xüsusiyyətləri və potensial məhsuldarlıq imkanları araşdırılmışdır. Bunlarla yanaşı məqalədə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət göstəricilərinə görə aqroistehsal qrupları üzrə bölgüsü verilmiş və keyfiyyət səviyyəsi digər iqtisadi rayonlarla müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda, işğal nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalması səbəbindən itirilən maliyyə vəsaiti barədə müvafiq hesablama aparılmışdır.

***Açar sözlər:** torpaq-iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı, işğal altındakı ərazilər, torpaqların keyfiyyət qrupları, vurulan zərər, itirilən vəsait.*

Giriş

Azərbaycanda hazırda ən həssas məqamlardan biri də Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 1988-ci ildən başlayaraq işğal edilən, 2020-ci il sentyabrın 27-dən müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücumu nəticəsində qısa müddətdə işğaldan azad olunan torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının bərpası ilə bağlıdır. 1988-ci ildən nəzərə alsaq, 32 il işğal altında qalmasına baxmayaraq nə qədər ərazimizin işğal olunduğu haqda mətbuatda və bir çox mənbələrdə hələ də qeyri-dəqiq məlumatlara rast gəlinir. Bununla yanaşı, işğal altında olan torpaqlarımızın keyfiyyəti, tərkibi, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlılığı və s. barədə də hələlik geniş bir araşdırma yoxdur ortada. Ona görə də bu istiqamətlərdə müvafiq araşdırmanın aparılmasını ən vacib məsələlərdən biri kimi zəruri hesab edirik.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq məqalədə əsas məqsədimiz işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın təbii təsərrüfat yerləri üzrə sahələrinin daha dəqiq müəyyən edilməsi və həmin torpaqların kənd təsərrüfatında istifadəsi əhəmiyyətini dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Ümumi səciyyə

Azərbaycanın təbii şəraiti, o cümlədən torpaq-iqlim şəraiti çox mürəkkəb fiziki-coğrafi amillər kompleksinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Dünyadakı 11 iqlim tipindən 9-na ölkəmizdə rast gəlinməsi bunun əyani sübutudur. Belə bir müxtəliflik torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanı eyni coğrafi en dairəsində yerləşən Orta Asiya respublikalarından kəskin fərqləndirir.

Azərbaycanın ərazisi 63 inzibati rayonu özündə birləşdirən 10 iqtisadi rayona ayrılır. 1992-ci ildən başlayaraq bu rayonlardan Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Rayonu bütövlükdə, Yuxarı Qarabağ İqtisadi Rayonuna daxil olan Şuşa, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı, Cəbrayıl inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri tamam, Ağdam və Füzuli inzibati rayonlarının böyük bir hissəsi, həmçinin Qazax və Tovuz rayonlarının müəyyən əraziləri Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində işğal edilmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində 20 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 50 min insan yaralanmış və müxtəlif dərəcədə xəsarət almış, 5 mindən artıq azərbaycanlı əsir və itkin düşmüşdür. Ermənistanın indiki ərazisində (əzəli Azərbaycan torpaqları olmuş) və işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün olmuşdur. Müharibə nəticəsində 900-dən çox yaşayış məntəqəsi dağıdılıb talan edilmiş, mülki əhalinin 9 milyon kvadratmetr sahədə evləri, dövlət müəssisələri və sosial obyektlər, o cümlədən 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış və ən müasir texniki avadanlıqlarla təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq sovxozları, xüsusilə məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam Atçılıq Sovxozu, 135 kolxoz, 31 təsərrüfatlararası müəssisə dağıdılmış və yandırılmışdır. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını təşkil edən və həmin dövr çox yüksək qiymətə olan 1365 avtonəqliyyat vasitəsi, 3425 müxtəlif əkin və qoşqu traktoru, taxıl və pambıqyığan kombaynlar və s. işğal ərazisində qalmışdır. Həmçinin 313,1 min başdan çox iribuynuzlu mal-qara, o cümlədən 111,2 min baş inək və camış, 1 milyon 98 min qoyun və keçi qəret edilmiş, 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, illik 846 ton heyvandarlıq məhsulu itirilmişdir (3).

Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçı siyasət nəticəsində ölkəmizə dəyən zərərin miqdarı çox yüksək rəqəmlərlə ölçülür. Təbii ki, müvafiq tədbir görmək və tələb etmək üçün bu zərərin miqdarı artıq aidiyyəti qurumlar tərəfindən hesablanır. Lakin işğalda qalmış ərazilərimizdə ətraf mühitə və kənd təsərrüfatına dəymiş zərər bərdə də geniş və əhatəli araşdırmalara ehtiyac var.

Ərazinin ekoloji mühiti

İşğaldan azad edilmiş ərazilər öz ekoloji-təbii zənginliyi ilə fərqlənir. Burada çoxlu təbii abidələr, nadir bitki və heyvan növləri geniş yayılmışdır. Bu ərazilərdə 460 növdən artıq yabarı ağac və kol bitkisi bitir. Onlardan 70-dən çoxu endemik növlərdir və dünyanın heç bir yerində təbii halda inkişaf edə bilmir. Meşələrdə geniş yayılmış qaraçöhrə, ayıfındığı, Araz palıdı, Şərç çınarı, Eldar şamı, şümşad, pirkal, meşə üzümü, yalanqoz, adi nar, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. kimi dünya florasının xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli ağac növləri bitir. Ancaq bu meşələrin bir qismi düşmən tərəfindən məhv edilib. Bunlardan başqa bu ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş məməlilərin 4, quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptililərin 3, həşəratların 8, bitkilərin 27 qiymətli növü məhvə məruz qalıb.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə Kiçik Qafqazın zəngin təbii landşaftını, nadir bitki və heyvan növlərini mühafizə etmək məqsədilə hələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamamışdan əvvəl burada

dövlət tərəfindən bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Onlardan ümumi ərazisi 43 min hektara qədər olan Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Laçın rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığını göstərmək olar. Amma təəssüf ki, bu qoruqlarda olan biomüxtəlifliyin qiymətli növlərinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən məhv edilib.

Bilirik ki, Azərbaycanda əsas kənd təsərrüfatı məhsulları (təxminən 80-85%) suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Azərbaycanın ərazisinin çox hissəsində quraqlıq iqlim hökm sürdüyündən su ehtiyatları olduqca məhduddur. Yerüstü su ehtiyatları 32,3 kub km-dir və əsas hissəsini çay suları təşkil edir ki, onun da illik həcmi 30,9 kub km-ə bərabərdir. Bu su ehtiyatının yalnız 10,2 kub km-i, yaxud 33%-i respublikanın öz ərazisində formalaşır, qalan 20,7 kub km-i, yaxud 67%-i qonşu dövlətlərin ərazilərindən daxil olan çay sularının hesabına formalaşır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən ölkəmizə daxil olan sular həddindən artıq çirkəndirildiyi üçün istifadəyə yarasız haldadır. Bir tərəfdən də işğal altında olmuş ərazilərimizdə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan bir çox göllər və çaylar Ermənistan tərəfindən böyük antropogen təsirlərə məruz qalıb. Bu da ölkəmizin ümumi təsərrüfat sisteminin, o cümlədən kənd təsərrüfatının su təminatında ciddi problemlər yaradıb, eyni zamanda regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub.

İşğal altında olmuş Azərbaycan ərazilərində kifayət qədər şirin su ehtiyatına malik olan irilixirdalı 7 relikt göl, böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları mövcuddur. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu, Laçın rayonundakı İliqsu, Şuşa rayonundakı Turşsu, Sırlansu və bir çox başqa mineral sular özlərinin təbii yüksək temperaturlarına, əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusi müalicəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Əhəmiyyətini nəzərə alaraq hələ keçən əsrin 80-ci illərində Kəlbəcərin İstisu bulağı üzərində iri müalicəvi kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutka ərzində 800 min litrdən çox su istehsal edirdi. Şuşa şəhərindən 17 km məsafədə yerləşən Turşsu mineral bulağından kəmərlə vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə su çəkilmişdir və bu da şəhər əhalisinin içməli suya olan tələbatının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ermənistanın silahlı təcavüzünün nəticələri təkcə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində deyil, ətraf və yaxın rayonlarda da özünü göstərüb. Belə ki, həmin rayonlarda su təminatı və suvarma sistemlərinin fəaliyyətində ciddi problemlər yaranmışdır, bu da öz növbəsində torpaqlardan səmərəli istifadəyə, bitki örtüyünə, kənd təsərrüfatının inkişafına, ümumilikdə ekoloji mühitə mənfi təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın su ehtiyatlarının formalaşmasında sıx çay şəbəkəsinə malik olan Kiçik Qafqaz dağlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Mənbəyini bu dağlardan götürən bir çox çaylar, xüsusilə Kür çayının sağ qolları olan Tərtər, Xaçınçay, Arazın sol qolları olan Həkəri, Köndələnçay və s. bolsulu çaylardır və onlar quraq iqlim şəraitinə malik olan düzən ərazilərin suvarılmasında və müvafiq meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsində müstəsna rolə malikdirlər. Bu çayların bəziləri üzərində təsərrüfat əhəmiyyətli süni göllər və suvarma kanalları inşa edilmişdir. Məsələn, 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində ümumi su tutumu 565 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarı inşa edilmişdir. Başlanğıcını bu su anbarından götürən magistral kanallar vasitəsi ilə Tərtərdə 24481 ha, Bərdədə 12620 ha, Ağdərədə 14380 ha, Ağdamda 29886 ha, Goranboyda 6938 ha və onlara yaxın bir çox rayonların ərazilərində ümumilikdə 100 min hektara yaxın əkin sahəsi suvarılırdı.

Uzun müddət işğal altında qaldığına görə texniki qurğularına lazımı xidmət göstərilmədiyi üçün Sərsəng su anbarı hazırda qəzalılı vəziyyətdədir ki, bu da anbardan aşağıda yerləşən ərazilərin yarım milyondan artıq əhalisi üçün olduqca təhlükəlidir. Bu azmış kimi ermənilər anbardan suyu kənd təsərrüfatında suvarmaya ehtiyac olmayan qış dövründə buraxır və nəticədə xeyli torpaq sahəsi su altında qalır, yollar, suvarma sistemləri, müxtəlif infrastruktur sahələri dağılır, güclü sel axınları baş verir. Təbii ki, bu da kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurub, əkin sahələrinin suvarılmasında və torpaqların səmərəli istifadə edilməsində problemlər yaradıb, təbii landşaft məhv olub, regionda təhlükəli ekoloji gərginlik yaranıb.

İşğalda olan ərazilərdə ümumi həcmi 674 milyon kubmetrə bərabər olan 5 su anbarından, 7296 hidrotexniki qurğudan, 62 su nasosu və suvarma aqreqatından, 36 müasir nasos stansiyasından, 26 suvarma sistemi və 18 ədəd suvarma sistemlərinin baş qurğularından ibarət 1203 kilometrlik irriqasiya infrastrukturunu və su kommunikasiya sistemi tamam dağıdılıb məhv edilmişdir. Bunun nəticəsində hətta işğal altında olan ərazilərin hüdudlarından kənardakı 5 rayonda 120 min hektardan artıq torpaq sahəsi suvarılmadığına görə demək olar ki, təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılmışdır. Ümumilikdə isə 1 milyon hektardan artıq torpaq sahəsi, o cümlədən 127,7 min hektar suvarılan sahə, 34,6 min hektardan artıq üzüm və meyvə bağları yararsız hala düşdüyündən istehsal prosesinə cəlb edilməmişdir (6).

Bütün bunlarla bərabər çay sularının çirkləndirilməsi ilə mübarizə üzrə bir çox regional sazişlərdə digər dövlətin ərazisindən axan çay sularının çirkləndirilməsi yolu ilə həmin dövlətə müəyyən dərəcədə zərər vurulmasının beynəlxalq hüquq normalarına zidd olduğunun nəzərdə tutulmasına baxmayaraq respublikanın ərazisindən axan və suvarma sistemində böyük əhəmiyyətə malik Araz və Ağstafa kimi sərhəd çayları Ermənistan tərəfindən zəhərləyici maddələrlə qəsdən çirkləndirilir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, Qazax rayonu ərazisindəki Aşağı və Yuxarı Əskipara, Quşçu Ayrım, Barxudarlı və digər yaşayış məntəqələrinin işğal olunması və dağıdılması nəticəsində Ağstafa çayı üzərində sərhəddə tikilmiş və ölkənin qərb rayonları üçün mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik su anbarına da ciddi təhlükə yaranmışdır. Su tutumu 120 milyon kubmetr olan bu su anbarından başlayan və uzunluğu 72 km-dən çox olan suvarma kanalı Qazax, Ağstafa, Tovuz, Şəmkir inzibati rayonlarının dağətəyində yerləşən təsərrüfatlarını və yaşayış məntəqələrini su ilə təmin edir.

Ermənistanın işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə vurduğu daha bir ziyan sahələrin yandırılması ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, ölkələr arasında dövlət sərhədi rejimi haqqında imzalanan sazişlərdə sərhəd yaxınlığında yanğınlar baş verdiyi halda, öz ərazisində yanğın baş vermiş tərəfin yanğının söndürülməsi və sərhəddən keçib başqa dövlətin ərazisinə yayılmaması üçün bütün mümkün tədbirləri həyata keçirməyə borclu olduğu nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, Ermənistan qəbul olunmuş bu beynəlxalq qaydaya da məhəl qoymadan təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Xocavənd rayonlarının ərazilərində bilərəkdən tez-tez yanğınlar törədib. Belə yanğınlar təkcə işğal altında olan ərazilərə deyil, hətta Azərbaycanın nəzarəti altında olan ərazilərə də ciddi zərər vurub. Belə ki, yanğınlar nəticəsində torpağın üst münbit qatının strukturu korlanıb, torpaq eroziyaya məruz qalıb, buradakı nadir bitki və heyvan növləri, bitkilər üçün vacib olan mikroorqanizmlər məhv olub, ümumilikdə ekoloji mühitdə tarazlıq pozulub. Təbii ki, bu da bütün region üçün olduqca təhlükəli problemlərin yaranmasına səbəb olur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Ermənistan tərəfindən qəsdən törədilən yanğınlar nəticəsində bütövlükdə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 96 min hektar otlaq, biçənək, yaşıllıq və meşə sahələri məhv olmuşdur. Təxmini

hesablamalara görə, indiyə kimi təkcə yanğınlar zamanı ətraf mühitə vurulan zərərin dəyəri 250 milyon ABŞ dollarından artıq olmuşdur (6).

Hesab edirik ki, Ermənistanın işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində canlı təbiətə qarşı törətdiyi belə cinayət əməllərinə görə cavab verməsi üçün dövlət tərəfindən rəsmi olaraq bütün aidiyyəti beynəlxalq qurumlar qarşısında məsələ qaldırılmalı və nəticəyə nail olana qədər bu yöndə fəaliyyət davam etdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatının ümumi inkişaf xarakteristikası

İşğaldan azad olunan ərazilər Azərbaycan iqtisadiyyatında önəmli yer tutan iri kənd təsərrüfatı regionudur. Əlverişli torpaq-iqlim şəraitinə malik olması ərazidə kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. İşğala qədər burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri - taxılçılıq, üzümçülük, tütünçülük, yemçilik, kartofçuluq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, heyvandarlıq daha geniş inkişaf etdirilirdi. Respublikada istehsal edilən taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5%-i, südün 17,1%-i, yunun 19,3%-i, baramanın 17,0%-i Yuxarı Qarabağın payına düşürdü. Həm də bu rayonlarda ekoloji cəhətdən təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi. Bu ərazilərdə üzümçülüğün və tütünçülüğün inkişafı çox qədim tarixə malikdir (3).

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Azərbaycanın əzəli torpağı olan Yuxarı Qarabağ ərazisində sonradan məskunlaşan və bu torpaqları Azərbaycandan ayırmağı qarşısına məqsəd qoyan ermənilərin “ideoloqları” və onların havadarları inkar etsələr də, sovet hakimiyyəti illərində Yuxarı Qarabağın erməni əhalisinə Azərbaycan dövlətinin göstərdiyi xüsusi qayğı nəticəsində onlar yüksək inkişafa nail olmuşdular. Bunu 1965-1987-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan SSR, o cümlədən onun tərkibində olan Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üzrə sosial-iqtisadi inkişafa dair göstəricilərin müqayisəsi də aydın göstərir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1987-ci ildə adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları respublika üzrə 588 kq, Naxçıvan MSSR üzrə 501 kq olduğu halda, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 692 kq olmuşdur (3).

Torpaq ehtiyatları

Məlumdur ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın 20%-ə qədər, yaxud 1670,3 min hektar ərazisi işğal edilmişdi. Bu ərazilərin 680,8 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 10,7 min hektardan çoxu həyətəyanı sahələrdən (bu torpaqlar da kənd təsərrüfatına yararlıdır), 247,3 min hektarı meşəliklərdən ibarətdir (*Cədvəl 1.*). Bunlardan başqa 234 min hektardan artıq sahə sair torpaqlardır və əminlik ki, yerquruluşu qaydasında bu torpaqların yerdə uçotu aparılırsa, kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb etmək üçün kifayət qədər yararlı torpaq müəyyən etmək mümkün olacaq.

İşğal altında qalan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 207,0 min hektarı (30,4%) əkinçilikdə, 54,7 min hektarı (8,0%) çoxillik əkmələr altında, 380 min hektardan çoxu (55,9%) heyvandarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik örüş-otlaq sahələri kimi istifadə oluna bilərdi. Bu torpaqların əksəriyyəti yay otlaqlarından ibarət idi. Çoxillik əkmələr altında olan torpaqların 37,8 min hektarı kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biri olan üzümlüklərdən, 2 min hektardan çoxu meyvə bağlarından, qalanı isə baramaçılığın inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli rola malik tut çəkiliyindən

və digər çoxillik əkmələrdən ibarət idi. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 128,2 min hektarı, əkin torpaqlarının 80,5 min hektarı, çoxillik əkmələrin 38,2 min hektarı suvarılan olub (1).

İşğal altında olmuş ərazilərin torpaqları Kiçik Qafqaz dağ sisteminin yüksək dağlarından başlamış Şərqi doğru tədricən alçalaraq Kür-Araz düzənliyinə qovuşması nəticəsində əmələ gələn müxtəlif iqlim, geomorfoloji və hidrogeoloji xüsusiyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır. Burada yüksək dağların alp çəmənliyində müxtəlif yarım tipə malik dağ-çəmən torpaqlar, meşələrlə örtülü ərazilərdə qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, orta və alçaq dağlıq ərazilərdə dağ-qara, dağ-boz-qəhvəyi (dağ-şabalıdı) torpaqlar, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə isə boz-qəhvəyi (şabalıdı), boz, boz-çəmən, subasar allüvial-çəmən torpaq tipləri yayılmışdır (5). Meşə örtüyü altında olan torpaqlardan başqa digər torpaqlar kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunurdu və onlar özünün keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Cədvəl 1. İşğal altında olmuş ərazilərin torpaq ehtiyatlarının tərkibi (ümumi/suvarılan, min ha)

Rayonlar	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatına yararlı	O cümlədən					Həyətəni (kənd təsərrüfatına yararlı)	Meşəliklər
			Əkin	Çoxillik əkmələr	Dinc	Biçənək	Örüş-otlaq		
Yuxarı Qarabağ	542,0	218,2	80,6	21,1	1,7	5,2	106,1	3,5	53,5
	25,3	25,1	15,0	8,8	--	--	--	1,3	0,2
Ağdam	109,4	48,1	19,3	10,1	--	--	16,8	1,9	3,0
	31,8	31,8	18,6	9,8	--	--	2,4	1,0	--
Qubadlı	84,2	34,6	15,0	0,9	--	0,6	17,6	0,5	18,4
	5,3	5,3	4,5	0,6	--	--	--	0,2	--
Zəngilan	72,6	34,6	7,7	2,7	0,1	0,2	23,3	0,6	19,6
	5,3	5,3	3,6	1,5	--	--	--	0,2	--
Kəlbəcər	199,0	91,2	4,0	--	2,3	7,6	76,4	0,9	62,8
	1,4	1,4	1,2	--	--	0,1	--	0,1	--
Laçın	182,6	90,9	12,1	0,2	3,7	4,7	69,3	0,9	63,3
	1,5	1,5	0,9	0,2	--	--	0,1	0,3	--
Füzuli	126,6	106,7	46,0	12,5	0,4	0,4	46,2	1,2	10,2 -
	43,6	43,6	29,6	12,0	0,4	0,4	--	1,2	--
Cəbrayıl	111,6	52,6	20,5	7,2	0,6	--	23,2	1,1	14,0 -
	12,6	12,6	5,8	5,3	--	--	0,9	0,6	--
Qazax	6,2	1,7	1,1	--	--	--	0,5	0,1	2,5
	1,5	1,4	1,1	--	--	--	0,2	0,1	0,1
Tovuz	2,1	2,0	0,5	--	--	0,1	1,4	--	0,1
	0,2	0,2	0,2	--	--	--	--	--	--
Cəmi	1436,3	680,8	207,0	54,7	8,8	18,8	380,8	10,7	247,3
	128,5	128,2	80,5	38,2	0,4	0,5	3,6	5,0	0,3

Qeyd: Əhəmiyyəti nəzərə alınaraq cədvəldə işğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı və meşə altındakı torpaqlar verilmişdir. Bunlardan əlavə 234 min hektardan artıq sair torpaqlar da işğal altında olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, işğaldan azad edilmiş torpaqların əksər hissəsi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə respublikanın digər ərazilərinin torpaqlarına nisbətən daha münbit torpaqlardır. Bunu respublikanın ümumi torpaq örtüyünün, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsinə dair aparılan tədqiqatların nəticələri də sübut edir*.

Respublikada torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi barədə indiyə kimi aparılan tədqiqatların əsasında torpaqlar 100 ballı sistemə uyğun olaraq aşağıdakı 5 aqroistehsal qrupunda birləşdirilmiş və onların hər birinə 20 bal həddində qiymət almış torpaqlar daxil edilmişdir:

I qrup – *yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100-81 bal);*

II qrup – *yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80-61 bal);*

III qrup – *orta keyfiyyətli torpaqlar (60-41 bal);*

IV qrup – *aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40-21 bal);*

V qrup – *şərti yararsız torpaqlar (20-1 bal).*

Müəyyən edilmişdir ki, respublikada I keyfiyyət qrupuna daxil olan torpaqların ən çoxu Yuxarı Qarabağ (16,8%) İqtisadi Rayonuna, ən az isə Abşeron İqtisadi Rayonuna (0,2%) məxsusdur. Digər iqtisadi rayonlarda bu torpaqlar, məsələn Quba-Xaçmazda 13,4%, Lənkəranda 10,2%, Gəncə-Qazaxda 9,0%, Şəki-Zaqatalada 7,7% təşkil edir.

İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların aqroistehsal qruplarına görə bölgüsünə diqqət yetirsək, burada da I və II keyfiyyət qrupuna aid olan torpaqların üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olarıq (*Cədvəl 2.*). Göründüyü kimi işğal altında olan ərazilərin bu keyfiyyət qruplarına aid yaxşı və yüksək keyfiyyətli torpaqları kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 489,0 min hektarına və ya 71,8%-nə bərabərdir. III qrup - orta keyfiyyətli torpaqlar 163,4 min hektar (24,0%), IV qrup - aşağı keyfiyyətli torpaqlar 27,1 min hektar (4,0%), V qrup - şərti yararsız torpaqlar cəmi 1,3 min hektar

* Məlumdur ki, torpağın münbitliyi onun keyfiyyət xüsusiyyətinin və məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. Ona görə də bir torpağın digərindən nə dərəcədə münbit (məhsuldar) olduğunu müəyyən etmək üçün 100 ballı qiymətləndirmə sistemindən istifadə olunmuşdur. Qiymətləndirmə zamanı başlıca münbitlik göstəriciləri (humus, azot, fosfor, kalium, udulmuş əsasların cəmi və s.) əsas meyar kimi götürülmüş, torpağın bitkiyə təsir edən digər əlamətləri (qranulometrik tərkibi, şorlaşma və şorakətləşmə dərəcələri, bərkliyi, qleyləşmə və podzollaşması, daşlılığı, bataqlaşması, səthi meyilliyi, qrunut suyunun dərinliyi, eroziyaya uğrama dərəcəsi və s.) təshih əmsalı kimi istifadə edilmişdir. Beləliklə, nəticədə torpağın yekun keyfiyyət balı müəyyənləşdirilmişdir (4, 2).

Qiymətləndirmənin nəticələrindən kənd təsərrüfatı işlərində istifadəni asanlaşdırmaq, qarşıya çıxan hər hansı bir problemi aradan qaldırmaq üçün torpaqlar keyfiyyət göstəricilərinə görə aldıkları ballar üzrə qruplaşdırılmışdır və elmdə belə qruplaşdırma torpaqların *aqroistehsal qruplaşdırılması* adlandırılır. Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması dedikdə, genezisinə (əmələgəlməsinə) və aqronomik keyfiyyətlərinə görə eyni xassəyə (münbitliyə) malik olan torpaqların qruplaşdırılması başa düşülür.

Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalında bir çox ümumi məsələlərin həllində – torpaqların səmərəli istifadəsində, müxtəlif bitkilərin əkiləcək sahələrinin müəyyən edilməsində və hansı bitkinin əkilməsinin daha düzgün olduğunu müəyyən edib yerləşdirməkdə, təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, ərazinin düzgün seçilməsində, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında, təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, habelə torpağın potensial məhsuldarlıq imkanının müəyyən edilməsində və s. olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

(0,2%) təşkil edir. Orta və aşağı keyfiyyətli torpaqların əksəriyyəti – 109,1 min hektarı (16,0%) öyrüş-otlaq sahələrinin torpaqlarından ibarətdir. Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə belə vəziyyəti digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə yüksək göstəricidir.

İşğal altında olmuş və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyətinin nisbətən yüksək olması burada əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının da digər sahələrə nisbətən yüksək olmasını şərtləndirmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 1970 -1990-cı illərdə respublikanın digər əraziləri üzrə taxılın orta məhsuldarlığı 12-24 sen/ha, kartofun orta məhsuldarlığı 78-85 sen/ha, tərəvəzin orta məhsuldarlığı 125-200 sen/ha, bostan məhsullarının orta məhsuldarlığı 130-169 sen/ha, meyvənin orta məhsuldarlığı 21-28 sen/ha, üzümün orta məhsuldarlığı 47-77 sen/ha arasında tərəddüd etdiyi halda, işğal altında olmuş ərazilərdə həmin bitkilərin orta məhsuldarlığı müvafiq olaraq 30-35 sen/ha, 90-120 sen/ha, 180-240 sen/ha, 160-220 sen/ha, 60-80 sen/ha, 95-120 sen/ha arasında olmuşdur.

Cədvəl 2. İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət qruplarına görə bölgüsü (min ha)

Torpaqların keyfiyyət (aqrüstehsal) qrupları	Əkin və dinc	Çoxillik əkmələr	Biçənək	Örüş-otlaqlar			Həyətəni (kənd təsərrüfatına yararlı)	Kənd təsərrüfatına yararlığının cəmi
				Kəndəni öyrüşlər	Qış otlaqları	Yay otlaqları		
I-qrup. Yüksək keyfiyyətli Torpaqlar	68,3	8,9	13,2	65,4	23,1	80,9	5,6	265,4
	31,6	16,3	70,2	42,8	18,9	76,5	52,3	39,0
	25,7	3,4	5,0	24,6	8,7	30,5	2,1	100,0
II-qrup. Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar	76,7	37,5	3,5	39,1	46,3	15,6	4,9	223,6
	35,6	68,6	18,6	25,6	37,9	14,7	45,8	32,8
	34,3	16,8	1,6	17,5	20,7	6,9	2,2	100,0
III-qrup. Orta keyfiyyətli torpaqlar	64,5	7,5	1,8	32,7	47,4	9,3	0,2	163,4
	29,9	13,7	9,6	21,4	38,7	8,8	1,9	24,0
	39,5	4,6	1,1	20,0	29,0	5,7	0,1	100,0
IV-qrup. Aşağı keyfiyyətli Torpaqlar	6,3	0,8	0,3	14,3	5,4	--	--	27,1
	2,9	1,4	1,6	9,4	4,4	--	--	4,0
	23,2	3,0	1,1	52,8	19,9	--	--	100,0
V-qrup. Şərti yarasız torpaqlar	--	--	--	1,2	0,1	--	--	1,3
	--	--	--	0,8	0,1	--	--	0,2
	--	--	--	92,3	7,7	--	--	100,0
Cəmi	215,8	54,7	18,8	152,7	122,3	105,8	10,7	680,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	31,7	8,0	2,8	22,4	18,0	15,5	1,6	100,0

Qeyd: 1-ci sırada keyfiyyət qrupları üzrə torpaqların sahəsi, min hektarla.

2-ci sırada kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqudiyaların) cəminə görə, %-lə.

3-cü sırada kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət qrupu üzrə cəminə görə, %-lə.

Yuxarıda göstərilən məhsuldarlıq səviyyəsinə və əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud satış qiymətinə uyğun hesabladığıda işğal altında olmuş ərazilərin yalnız kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarından istifadə imkanı olmadığından Azərbaycanın hər hektardan ildə külli miqdarda maliyyə vəsaitinin itirildiyini görürük. Beləliklə, aparılan hesablamalar göstərir ki, ildə taxıl altında hər hektardan 935 manat, kartof altında 5988 manat, tərəvəz altında 4176 manat, bostan məhsulları altında 4334 manat, üzüm altında 4332 manat, meyvə altında isə 6664 manat vəsait itirilir. Torpaqların işğal altında olduğu müddəti (illəri) nəzərə almaqla və həmin bitkilərin işğal altındakı ümumi əkin sahələri üzrə hesabladığıda itirilən vəsaitin nə qədər böyük məbləğdə olduğunu görmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işğal altında olan ərazilərin torpaqlarının potensial məhsuldarlıq imkanları göstərilən məhsuldarlıq səviyyəsindən daha yüksəkdir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində olan çoxlu endemik bitki növləri, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş xeyli heyvan və bitki növləri, geniş əraziyə malik təbiət qoruqları, yasaqlıqları talançılığa və məhvə məruz qalmışdır.

İşğal edilmiş ərazilərdə olan bir çox müxtəlif tərkibli və müalicə əhəmiyyətli mineral su yataqları, suvarma əkinçiliyinin inkişafını təmin edən böyük həcmli su anbarları, suvarma sistemləri və qurğuları dağıdılmışdır. Bu səbəbdən müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında olan qiymətli suvarılan torpaq sahələri kənd təsərrüfatı istehsalına yararsız hala düşmüşdür.

Torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, işğal altında olmuş torpaqlar keyfiyyət göstəricilərinə görə respublikanın digər ərazilərinə nisbətən daha münbitdir. Aqroistehsal baxımından qruplaşdırdığıda işğal altındakı I-II keyfiyyət qruplarına (yüksək və yaxşı keyfiyyət qrupları) aid olan torpaqların sahəsi 71,8%-ə bərabərdir ki, bu da digər ərazilərin eyni qruplara aid göstəricilərindən xeyli yüksəkdir. İşğalda olmuş ərazilərdəki aşağı keyfiyyətli və şərti yararsız qruplarına daxil olan torpaqlar cəmi 4,2%-ə bərabərdir. Qalanı (24,0%) orta keyfiyyətli torpaqlar qrupuna aiddir.

Hesablamalar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalması səbəbindən ildə hər hektardan külli miqdarda maliyyə vəsaiti itirilib. Təxmini hesablamalara görə, indiyə kimi istifadə imkanı olmadığından Azərbaycan əkinçilikdə istifadə olunan torpaqlardan 22,4 milyard manat, çoxillik əkmələrin altındakı torpaqlardan 8,4 milyard manat vəsait itirilmişdir. Təkcə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar deyil, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların işğalından dəyən zərərin miqdarı da çox böyük rəqəmlərlə ölçülür. Təbii ki, qeyd olunanlar da ölkəmizə vurulan maddi zərərin tam miqdarını əks etdirmir. Hesab edirik ki, ümumi torpaq fondunun istifadəsi baxımından bütün faktorlar nəzərə alınarsa, işğal nəticəsində torpaq istifadəçiliyindən məhrumolma səbəbindən ölkəmizə vurulmuş maddi zərərin miqdarı daha böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yaralı torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat. Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi, Bakı, 2019, 4 s.
2. Велиев А.Г. – Агроэкологические особенности и бонитировка почв агроценозов Ленкоранской области и их рациональное использование. Автореф. дис. канд. с.х. наук. Баку, 1981, 25 с.
3. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005, 378 s.
4. Мамедов Г.Ш. - Агроэкологическая характеристика и бонитировка пастбищных земель западной части Мильской равнины. Автореф. дис. канд. с.х. наук. Баку, 1978, 28 с.
5. Салаев М.Э. – Почвы Малого Кавказа. Баку, 1966, 329 с.
6. Süleymanov E., Süleymanov V. – Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2013, 176 s.

Dr., A.H. Valiyev

Agricultural Economics Research Center

Evaluation of the potential of agricultural soils in the occupied territories

Abstract

The article describes the damage caused to the environment in the occupied territories of Azerbaijan as a result of the military aggression of Armenia, and the economic evaluation of the use of land resources, especially agricultural land. The impact of aggression on the environment and its individual components, as well as on agriculture, in general, was briefly described. The degree of use of the main type and semi-type lands suitable for agriculture by branches of agriculture (land) is shown, the main characteristics and potential productivity of these lands in terms of quality are studied. Along with this, the article gave the distribution of agricultural land by agro-sectional groups according to quality indicators, and the quality level was compared with other economic regions. At the same time, a relevant calculation was made on the financial will of the lands suitable for agriculture as a result of the occupation, which was lost due to the untapped use of different crops.

Keywords: *soil-climatic conditions, agriculture, occupied territories, quality groups of lands, damage caused, lost resources.*

Д.э.н., А.Г. Велиев

Центр Аграрных Исследований

**Оценка потенциала сельскохозяйственных земель в
оккупированных территориях**

Резюме

В статье рассказывается об ущербе, нанесенном экологической среде и земельных ресурсам на оккупированных территориях Азербайджана в результате военной агрессии Армении, в частности речь идёт об экономической оценке использования сельскохозяйственных угодий. Кратко было охарактеризовано влияние на экологическую среду и на её отдельные компоненты, также в целом на сельское хозяйство. Показана степень использования основных типов и подсобных земель пригодных для сельского хозяйства, по отраслям сельского хозяйства (угодий), исследованы основные характеристики и потенциальные возможности продуктивности этих земель с точки зрения качества. Наряду с этим, в статье было дано распределение сельскохозяйственных угодий по агропроизводственным группам по показателям качества, а уровень качества сравнивался с другими экономическими районами. В то же время был проведен соответствующий расчет финансовых средств, потерянных в результате оккупации в связи с неиспользованием сельскохозяйственных угодий под различными растениями.

Ключевые слова: *почвенно-климатические условия, сельское хозяйство, оккупированные территории, качественные группы земель, нанесенный ущерб, потерянные средства.*